

Theo Clemens, Paul Klep, Lodewijk Winkeler
(redactie)

Moeizame moderniteit

Katholieke cultuur in transitie

Opstellen voor Jan Roes (1939-2003)

VALKHOF PERS

Moeizame moderniteit. Katholieke cultuur in transitie.
Opstellen voor Jan Roes (1939-2003).
(Trajecta 13.2004, pp.212-232)

Het Aartsbisschoppelijk Museum en het ontstaan van de kerkelijke monumentenzorg

1. inleiding

Als gevolg van de geest van vernieuwing die zich na het Tweede Vaticaanse Concilie binnen de Nederlandse kerkprovincie deed gelden, dreigde in de jaren zestig van de vorige eeuw veel katholiek erfgoed verloren te gaan. Oude tradities verdwenen, organisaties en instellingen fuseerden of werden opgeheven en kerkgebouwen werden ingrijpend aangepast aan de liturgievernieuwing. Daarbij werden altaren en ander kerkmeubilair afgedankt en was er geen plaats meer voor de hele santenkraam van heiligenbeelden. Kostbaar liturgisch vaatwerk raakte in onbruik. Rijk versierde paramenten hadden afgedaan; men verkoos voortaan eenvoudigere gewaden. Omdat met name in de binnensteden het aantal praktiserende gelovigen scherp daalde, viel menig kerkgebouw onder de slopershamer. Er werden parochies samengevoegd of opgeheven en heel wat kloostergebouwen kwamen leeg te staan. Boekerijen en archieven raakten ontheemd en werden soms verkwanseld of bij het oud vuil gezet. Het was duidelijk dat, als men niet oppaste, bijna alle getuigenissen van het zogenaamde 'rijke roomse leven' in korte tijd verloren zouden gaan.

Een groot deel van de gelovigen en de geestelijkheid stond hier onverschillig tegenover. Zij waren te zeer in beslag genomen door het elan van de vernieuwing om te treuren over het verdwijnen van het religieuze erfgoed. Anderen trokken zich wel het lot van het roomse erfgoed aan en trachtten te redden wat er te redden viel. Een van hen was de historicus en Nijmeegse hoogleraar Ad Manning, die in 1968 het initiatief nam om een documentatiecentrum op te richten met als belangrijkste doel het veilig stellen van bedreigd archiefmateriaal. Eenmaal verzameld moest het ontsloten worden om gebruikt te kunnen worden voor onderzoek en om als basis te kunnen dienen voor publicaties over het Roomse verleden van de laatste anderhalve eeuw. Dit leidde in 1969 tot de oprichting van het Katholiek Documentatie Centrum (**kdc**). Directeur werd Jan Roes, die zich tot zijn ontijdige dood met onstuitbare energie en doorzettingsvermogen heeft ingezet om de doelstellingen van het **kdc** te verwezenlijken. Vooral dankzij hem is een schat aan documentatie verzameld en ontsloten, in een omvang en op een wijze die in andere landen, waar de religieuze vernieuwing minder onstuimig was, niet is te vinden.

Ontfermde het **kdc** zich over het geschreven en gedrukte erfgoed, elders spande men zich in om voorwerpen en kunstwerken, die onder het geweld van de twintigste eeuwse zuivering en beeldenstorm verloren dreigden te gaan, in veiligheid te brengen. Zo werd in 1976 het Rijksmuseum Het Catharijneconvent opgericht en in 1977 de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland (**skkn**).¹ De eerste instelling kreeg als doel het verzamelen, beheren, ontsluiten en tonen van kerkelijke en religieuze kunst in een museale context, aan de tweede werd de zorg voor het kerkelijk kunstbezit, dat zich *in situ* bevond, toevertrouwd. Beide instellingen zouden zich niet tot het roomse erfgoed beperken, ook de Oud-katholieke Kerk en de Kerken van de Reformatie vielen onder hun aandachtsgebied. Waar de aanlooptijd tot de oprichting van het **kdc** slechts één jaar bedroeg, hadden de andere twee instellingen een veel langere incubatietijd. Hun broedstoof bevond zich in het Aartsbisschoppelijk Museum in Utrecht, waarvan de kunsthistoricus dr. D.P.R.A. Bouvy de directeur was. Onder zijn directoraat zijn vanaf de vroege jaren zestig de plannen ontwikkeld die ertoe geleid hebben, dat uit de samenvoeging van een aantal kerkelijke collecties het Rijksmuseum Het Catharijneconvent is ontstaan. Minder bekend is, dat hij ook een cruciale rol gespeeld heeft,

1 Voor de wordingsgeschiedenis van het Rijksmuseum Het Catharijneconvent, zie: *Rijksmuseum Het Catharijneconvent* p. 7-31; voor de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland, zie: Wellen, 'Kerkelijk Kunstbezit' en Van Zanten, *Gids voor Behoud en Beheer van Kerkelijk Kunstbezit*, p. 21-25.

met name in het begin, bij de totstandkoming van een georganiseerde kerkelijke monumentenzorg. Schrijver dezes trad per 1 september 1966 als conservator in dienst bij het Aartsbisschoppelijk Museum en heeft zo van nabij de ontwikkelingen meegemaakt die uiteindelijk geleid hebben tot een gestructureerde kerkelijke monumentenzorg. De tekst die volgt is deels gebaseerd op eigen herinneringen. Verder is dankbaar gebruik gemaakt van verslagen, rapporten, (concepten van) brieven en andere documenten, die zich bevinden bij het Museum Catharijneconvent, de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland en het Utrechts Archief.²

2. zorg voor het bedreigde kerkelijke kunstbezit in museaal verband

Reeds een paar dagen nadat ik was begonnen bij het museum, vroeg Bouvy mij om hem te vergezellen naar Zwolle. Het jaar daarvoor was de uit 1892 daterende neogotische St. Michaelkerk gesloopt en vervangen door een nieuwe kerk op een andere locatie. Bouvy had zich reeds in 1963, toen hij hoorde van de plannen om het gebouw af te breken, bezorgd getoond over het lot van het neogotische kerkinterieur. In een brief, waarin hij ook andere kwesties aansneed, zoals de ondoordachte verkoop van neogotisch kerkmeubilair uit een kerk in Hengelo en de afbraak van een waterstaatkerk in Weerselo, maakte hij kardinaal B. Alfrink deelgenoot van zijn zorgen. Ook schreef hij na een bezoek aan de Michaelkerk in maart 1964 het kerkbestuur een brief, waarin hij er op aandrong zoveel mogelijk van de oude inventaris te redden. Erbij voegde hij twee lijsten van voorwerpen die niet verloren mochten gaan. Een met grotere stukken, waarvoor snel een oplossing moest worden gevonden, voordat de sloop een aanvang nam, en een met kleinere, waarover later beslist kon worden.³

Maar wat moest er gebeuren met de monumentale neogotische inventaris van de kerk? In het midden van de vorige eeuw vonden de meeste kunsthistorici, architecten en cultuurdragers de neogotiek maar een tweederangs stijl. Neostijlen waren ‘fout’, nieuwe zakelijkheid en modern bouwen waren ‘goed’. Veel geestelijken en mondig geworden leken associeerden de neogotiek bovendien met het type katholicisme dat na paus Johannes XXIII had afgedaan. Nederland stond vol neogotische kerken, alle voorzien van een bijpassende uitmontering. De in donkere kleuren geschilderde wanden en de overdaad aan ornamenten en beelden werden door katholieken uit het midden van de twintigste eeuw als bedrukkend ervaren. Velen achtten het daarom niet de moeite waard om neogotiek te beschermen, integendeel het verwijderen en zelfs vernietigen van de producten van deze stijl werd door hen als een positieve daad gezien. Ook de meeste priesters bekommerden zich in de periode na Vaticanum II weinig om kunst en cultuur. Op het seminarie hadden zij wel kunstgeschiedenis gehad, maar deze had zich beperkt tot het romaans, de gotiek, de renaissance en eventueel de barok, aan de minderwaardig geachte neostijlen was geen aandacht besteed, terwijl het merendeel van de kunstwerken in de kerken juist neo waren.

Een van de weinigen, die in de jaren vijftig en zestig wel oog hadden voor de neogotiek, was Bouvy. Dit hield bij hem vooral verband met het feit, dat het Aartsbisschoppelijk Museum in de negentiende eeuw gesticht was door mgr. G.W. van Heukelum, die een groot bevorderaar was van de in zijn tijd moderne neogotiek. Van Heukelum had in zijn museum middeleeuwse kunstwerken bijeengebracht die als voorbeeld konden dienen voor de kerkelijke kunstenaars van zijn eigen tijd. Ook stichtte hij het Bernulphusgilde, waarvan zowel opdrachtgevers, de geestelijken en bouwpastoors, als kunstenaars lid konden worden. Bouvy zag het als zijn taak de nalatenschap van Van Heukelum zoveel mogelijk te behoeden.

In de Zwolse Michaelkerk bevonden zich een monumentale ombouw van de schrijn van Thomas van Kempen en drie altaren, alle vier producten van het atelier van FriedrichWilhelm Mengelberg en getuigend van het hoge vakmanschap van hun makers.

2 Utrechts Archief, nr. 449. Ik ben resp. de heren G.E. Peters, T.G.M. Graas en H.L.Ph. Leeuwenberg erkentelijk voor hun hulp bij het raadplegen van deze archieven.

3 Een aantal stukken van de eerste groep werd door het Aartsbisschoppelijk Museum aangekocht, zoals het door Eva van Marle geschilderde portret van pastoor Volkert Herkinge (1586-1662). Zie: *Verslag over de jaren 1960-1964*, p. 41.

Helaas was het niet meer mogelijk het Thomas van Kempenmonument te behouden, het werd bij de afbraak in puin geslagen. Het hoofdaltaar met zijn hoge stenen opbouw was een beter lot beschoren. Het verhuisde naar de St. Ludgeruskerk in Balk, Friesland. Van het Jozefaltaar konden de reliëfs geborgen worden en voor het Maria-altaar, een hoog, houten retabel met beeldhouwwerk en slanke pinakels, werd een plaats gevonden in het nieuwe kerkgebouw.

Het doel van onze tocht naar Zwolle in begin september 1966 was tweeledig. Bouvy wilde eens zien, hoe het Maria-altaar in zijn nieuwe omgeving stond opgesteld en tevens een mogelijk bruikleen aan het Aartsbisschoppelijk Museum bespreken van een aantal kleinere voorwerpen, die geen kerkelijke functie meer hadden. Het altaar stond er tot vreugde van Bouvy inderdaad mooi bij.⁴ Het potentiële bruikleen bestond uit voorwerpen van vooral historisch belang, die geen functie meer hadden en gevaar liepen, door verwaarlozing verloren te gaan. Door ze over te brengen naar het museum waren zij beter beschermd.⁵ Soortgelijke bruiklenen kwamen destijds ook van elders bij het museum binnen, zoals de dozen vol negentiende-eeuwse reliekhoudertjes met bijbehorende echtheidsverklaringen uit de St. Franciscus Xaverius te Amersfoort die in datzelfde jaar naar Utrecht kwamen.⁶

Als men de lijst van aanwinsten in de jaarverslagen van het Aartsbisschoppelijk Museum doorneemt, ziet men dat in die jaren een groot aantal van dit soort voorwerpen in de collectie is opgenomen. Sommige ervan kregen vanwege hun artistieke kwaliteit of historische zeggingskracht een plaats in de permanente expositie, andere hebben een rol gespeeld in tijdelijke exposities, maar het grootste deel had slechts documentaire waarde. Met name gold dit voor kerkelijke gewaden die in onbruik raakten door de veranderingen in de liturgie en soms onbekommerd werden weggedaan, zonder acht te slaan op de kerkelijke richtlijnen of op het *Algemeen Reglement voor de Parochiële Besturen* van 1 januari 1968.⁷ Daarin werd bepaald dat parochies die kunstvoorwerpen wilden afstoten, deze eerst moesten aanbieden aan andere kerken en vervolgens, als daar geen belangstelling voor bestond, aan een kerkelijk museum. Transacties met de kunsthandel, particulieren of andere dan kerkelijke musea waren ongewenst. In het algemeen werd aangeraden om bij het onttrekken van voorwerpen aan de eredienst de beheerder van een diocesaan museum om advies te vragen.

Dat liturgische gewaden ondanks de kerkelijke richtlijnen verkwanseld werden, leidde doorgaans niet tot direct ingrijpen van de kerkelijke overheid. Dit gebeurde pas in 1970, toen in de kranten foto's verschenen van bezoekers aan het popfestival in Kralingen die zich hadden gehuld in afgedankte kazuifels. Parochiebesturen zagen toen ook zelf in, dat een onzorgvuldig afstoten van liturgische voorwerpen tot allerlei blasfemisch gedrag kon leiden en gingen zich beter houden aan de bisschoppelijke richtlijnen. Aangezien er voor de oude gewaden moeilijk nog een kerkelijke bestemming was te vinden, werd het Aartsbisschoppelijk Museum vanaf dat jaar overspoeld met negentiende- en twintigste-eeuwse paramenten. Hierdoor is er in Utrecht een representatieve collectie van dit soort gewaden ontstaan die zijn weerga in de wereld niet heeft.

Soms nam het museum zelf het initiatief, zoals bij het redden van kloosterkleding. Toen na 1965 de habijten van paters en nonnen in rap tempo werden gemoderniseerd, vond men op het museum, dat de traditionele kloosterkleding op enigerlei wijze bewaard moest blijven voor het nageslacht. Het museum vroeg daarom een groot aantal ordes en congregaties om een specimen van hun habijt af te staan. Er kwamen veel positieve reacties, zodat er een unieke verzameling aan ordekleiding in Utrecht bijeen is gebracht en voor de toekomst is veilig gesteld.

Het bewaren van deze textilia en andere doorgaans relatief kleine voorwerpen vormde voor het museum geen onoverkomelijk probleem. Anders was dit met altaren en andere

4 Helaas het zou van korte duur zijn. Korte tijd na ons bezoek was in de nabijheid van dit altaar een bouwvakker op een hoge ladder aan het werk. De ladder stond niet stevig, schoof onderuit en de man dreigde een doodsmak te maken. In zijn wanhoop greep hij zich vast aan de pinakels van het Mariaaltaar, dat toen met hem ter aarde stortte. Zijn val was gebroken, de man was gered, maar het retabel was versplinterd en onherstelbaar vernield.

5 Zie: *Verslag over de jaren 1965-1968*, p. 21.

6 Zie: Van Os, *De Weg naar de hemel*, p. 188-190, 193.

7 Zie de *Analecta*, 38 (1965), p. 52; 39 (1966), p. 66; en 40 (1967), p. 150.

monumentale inventarisonderdelen. Deze waren niet alleen te kolossaal voor de beperkte expositieruimte van het Aartsbisschoppelijk Museum, ook de depots waren niet op dit soort stukken berekend. Desalniettemin ontfermde Bouvy er zich soms over en sloeg ze op in een van de berguimten van het Museum voor Nieuwe Religieuze Kunst, een dependance van het museum in het toen nog niet gerestaureerde Catharijneconvent.

Soms was die opslag slechts tijdelijk, zoals blijkt uit het volgende voorbeeld dat ook in andere opzichten illustratief is voor de omgang met kerkelijke objecten. In 1955 vond de pastoor van de in 1885 door Alfred Tepe gebouwde H. Hartkerk in Maarssen, dat zijn kerk te druk en te donker was. Hij wist zijn parochianen over te halen om de witkwest ter hand te nemen en de bonte schilderingen te bedekken. Vervolgens liet hij het neogotische meubilair, waaronder de altaarkasten van F.W. Mengelberg, verwijderen. Ze werden eerst opgeslagen in een schuur van een boer, maar toen de winter naderde en deze de schuur zelf nodig had, nam Bouvy ze op in de museumcollectie. Maar tijden veranderen en de gelovigen begonnen zich te ergeren aan het kale kerkinterieur. De parochie vroeg aan het museum, of zij de twee kasten van het hoofdaltaar weer terug zouden mogen hebben om de ergste kaalslag te bedekken. En zo gingen deze reeds in 1972 terug naar Maarssen om in 1994 gevolgd te worden door de nog in het museum achtergebleven zijaltaren.

Een andere voorbeeld levert de Utrechtse Catharinakerk. Deze is in het begin van de zestiende eeuw gebouwd als kloosterkerk voor het Catharijneconvent, na de Reformatie van Utrecht onttrokken aan de rooms-katholieke eredienst, maar sinds het herstel van de katholieke hiërarchie in functie als aartsbisschoppelijke kathedraal. De kerk was in 1861 ingrijpend gerestaureerd, waarbij het interieur was voorzien van een rijke neogotische uitmontering. Een eeuw later kon deze geen genade meer vinden in de ogen van het kerkbestuur. Men besloot het interieur weer terug te brengen in zijn zeventiende-eeuwse toestand en de neogotische onderdelen te verwijderen. Niet iedereen, met name Bouvy, was hier gelukkig mee en hoewel hij niet kon voorkomen, dat de altaren en een deel van de sculpturen het veld moesten ruimen, was het vooral door hem, dat tenminste de apostelbeelden op het koor gehandhaafd werden en het oksaal naar de ingang werd verplaatst, waar het als balkon voor het zangkoor ging fungeren. De overige beelden werden opgeslagen in het museum. Het was duidelijk bedoeld als een reddingsactie, want ze werden aanvankelijk niet in de collectie opgenomen.⁸ Maar ook in de Catharinakerk veranderden de ideeën en in 1984 en 1994 keerden de beelden van Catharina en Johannes de Doper terug naar de kerk, waar ze nu zijn aangebracht tegen de oostelijke vieringpijlers. Het museum had zich tevens ontfermd over de op koperen platen geschilderde kruisweg van Mengelberg. Deze werd eerst voorlopig opgeslagen, tien jaar later overgedragen aan de Martinuskerk in Duistervoorde om tenslotte in het begin van 2003 weer terug te keren naar hun oorspronkelijke plaats in de Catharinakerk. Dit zijn niet de enige, maar wel de meest markante voorbeelden van afgedankt kerkmeubilair dat gered is, doordat het tijdelijk een onderdak heeft gevonden in het museum om later weer een kerkelijke bestemming te krijgen.

Tenslotte wil ik de kerk van O.L. Vrouw ten Hemelopneming aan de Utrechtse Biltstraat memoreren. Deze Tepekerk uit 1893/94 had onder andere drie fraaie in kalksteen gehouwen retabels uit het atelier van F.W. Mengelberg en mooie glas-in-loodramen, grotendeels van Otto Mengelberg. Zeer speciaal was de decoratie van de apsiden, de wanden waren er bekleed met op opalineglas uitgevoerde schilderingen van Joep Nicolas. Omdat de kerk te ruim voor de parochie was geworden en te kostbaar in onderhoud, besloot men het monumentale gebouw af te breken en te vervangen door een kleine, multifunctionele gebedsruimte. Het kerkbestuur wilde vóór de sloop wel een aantal beelden en reliëfs van de altaren in veiligheid brengen, omdat ze in de nieuwe gebedsruimte geplaatst konden worden, maar de rest zou men prijs geven aan de sloper, die in de zomer van 1972 met zijn werk zou beginnen. Vlak voordat bulldozers en sloopkogel de kerk in puin zouden slaan, meldde zich echter een aantal vrijwilligers om tenminste te pogen de opalines te bergen. Het lukte hen, zo goed en zo kwaad als het ging, ze van de wanden af te nemen. Ook het Aartsbisschoppelijk Museum werd ingeschakeld. Dit wist behalve een deel van de opalines ook enige fragmenten van het glas-in-lood van Otto Mengelberg te redden.⁹ Een jaar later organiseerde het Aartsbisschoppelijk Museum naar aanleiding van deze afbraak een expositie over de cultuur-

8 Dit gebeurde pas vier jaar later, in 1968. Zie: *Verslag over de jaren 1965-1968*, p. 44.

9 De geredde opalines werden deels in de collectie van het Centraal Museum, deels in die van het Aartsbisschoppelijk Museum opgenomen.

historische betekenis van de door zo velen versmade neogotiek.¹⁰

3. de opmaat tot een zelfstandige kerkelijke monumentenzorg

Uit bovenstaande blijkt, dat Bouvy zich in die jaren sterk heeft gemaakt voor het behoud van het bedreigde kerkelijke erfgoed. Hij had daarbij vaak een tweeledig doel: het redden van wat verloren dreigde te gaan en het verrijken van de museale verzameling. Hij was dus zowel beschermer als jager. Omdat Bouvy bij zijn bezoeken aan kerken of pastorieën soms nogal eigengereid te werk ging en wel erg snel vond, dat een belangrijk kunstwerk beter naar het museum kon worden overgebracht dan dat het *in situ* bewaard werd, riep zijn optreden ook wel kritiek op. Toch was zijn zorg om het bedreigde kerkelijke kunstbezit oprecht. Toen hij in het Utrechtse katholieke dagblad *Het Centrum* van 24 februari 1964 las, dat de in de Domstad de Willibordusparochie zou worden opgeheven en dat de kerk, een stijlbloempje van de Utrechtse neogotiek waarschijnlijk gesloopt zou te worden, richtte hij een brandbrief aan de kardinaal met het verzoek ervoor te zorgen, dat de prachtige inventaris tenminste behouden zou blijven. Hij liet weten, dat hij zich over het algemeen maakte over het lot van de neogotiek. De kardinaal antwoordde hem, dat het opheffen van de parochie onafwendbaar was, maar dat over het kerkgebouw nog geen beslissing was genomen.¹¹ Tevens verzocht hij Bouvy een concept te maken voor een in de *Analecta* te publiceren tekst, waarin de kerkbesturen zouden worden verzocht om bij vervreemding van waardevolle voorwerpen contact op te nemen met de directeur van het Aartsbisschoppelijk Museum. Binnen enige dagen liet Bouvy hem weten zo'n concept te zullen maken.

Van nu af aan ging Bouvy zich steeds meer inzetten voor een gestructureerde kerkelijke monumentenzorg. Hij werd hierbij gesteund door de adjunct-directrice van het museum, drs. A.M. Janssens. Behalve met de kerkelijke hadden zij ook goede contacten met de wereldlijke overheid. Dat was belangrijk, want zij begrepen, dat het veilig stellen van bedreigd katholieke erfgoed alleen kans van slagen had, als ook de Rijksoverheid erbij zou worden betrokken, want het was niet te verwachten, dat de kerk er zelf veel geld voor over zou hebben. Bouvy en Janssens vulden elkaar goed aan. Bouvy was een hartelijke, zeer extraverte man, die improviserend, gedreven en met grote voortvarendheid te werk ging. Overtuigd van zijn eigen gelijk liet hij zich, wanneer hij eenmaal op dreef was, niet makkelijk van de wijs brengen. Hij was nog een enigszins 'feodale' figuur, die weinig begrip had voor ambtelijke en bureaucratische structuren. Janssens daarentegen was veel rustiger van aard. Zij was een inne-

10 Het eerste gedeelte van de tentoonstelling liet het belang van de neogotiek als kunststijl zien en ook hoe deze vanaf de jaren zestig van de negentiende eeuw nauw verbonden was met het zich emanciperende katholieke volksdeel. Het tweede gedeelte was exclusief gewijd aan de Biltstraatkerk, waartoe onderdelen van het interieur en losse voorwerpen, die na de sloop over het hele land verspreid waren geraakt, teruggehaald werden naar Utrecht. De expositie, die als titel had *'t Gat in de Biltstraat*, naar analogie van het in die dagen in Nederland populaire **vpro**-programma *'t Gat van Nederland*, werd begeleid door een speciaal nummer van het tijdschrift *Forum* (24 (1983), nr. 1), met bijdragen zowel over de neogotiek als over de problematiek van overbodig geworden kerkgebouwen.

11 De sloop van de Willibrordkerk is uiteindelijk niet doorgegaan. Hij werd in 1968 verkocht aan een particulier, de bouwondernemer Lisman met het beding, dat de inventaris, ook de nagelvaste, eigendom van het aartsbisdom bleef. Hij mocht pas verwijderd worden, wanneer de het gebouw geen kerkelijke bestemming meer zou hebben. In 1971 stelde Lisman tot groot ongenoegen van de aartsbisschop het gebouw ter beschikking aan de conservatieve Stichting St. Willibrord, een contactgroep van orthodoxe rooms katholieken, waaronder het Michaelslegioen. De assumptionist pater Winand Kotte werd hun voorganger en tot op de huidige dag viert hij er de Latijnse liturgie buiten de verantwoordelijkheid van het Aartsbisdom.

mende vrouw met een grote sociale intelligentie. Haar optreden was effectief en helder en zij voelde in overlegsituaties feilloos aan, wat haar gesprekspartners wilden horen. Terwijl de enthousiaste Bouvy de niet aflatende drijvende kracht was zowel bij de stichting van het Catharijneconvent, het nationale museum voor het christendom, als bij de totstandkoming van een kerkelijke monumentenzorg, was het mede dankzij de vertrouwenwekkende uitstraling van Janssens, dat de overheden zich bij deze plannen lieten betrekken. Zo was zij de onmisbare complementaire kracht naast Bouvy.

Het lukte hen inderdaad het Rijk te interesseren, want daar zag men, terwijl men in de rooms-katholieke kerk nogal onverschillig stond tegenover het eigen materiële erfgoed, met verbijstering, hoe door de liturgievernieuwing, de sloop van kerkgebouwen en het versjacheren of vernielen van religieuze kunst een belangrijk stuk nationale cultuur in hoog tempo verloren dreigde te gaan. Het wekken van belangstelling werd overigens vergemakkelijkt door connecties met relevante bewindslieden. Zo was Janssens bevriend met de historicus drs. L.J.M. van de Laar, van 1963-1965 staatssecretaris van Onderwijs Kunsten en Wetenschappen, die zij nog kende uit de tijd, dat zij in Nijmegen kunstgeschiedenis studeerde. In 1965 trad het kabinet-Cals aan en werd de cultuur ondergebracht bij een nieuw ministerie, namelijk dat van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Nadat dit kabinet tijdens de 'Nacht van Schmelzer' ten val was gekomen, was in de twee daarop volgende kabinetten van 1966 tot 1971 de invloedrijke dr. Marga A.M. Klompé minister van **crm**. Ook zij was een oude bekende van Janssens, die in de periode dat Klompé lerares natuur- en scheikunde was aan het meisjes lyceum 'Mater Dei' in Nijmegen, tot haar leerlingen had behoord.

Het meest directe contact hadden Bouvy en Janssens met D.F. Lunsingh-Scheurleer, rijksinspecteur voor 'roerende monumenten' en directeur van de Dienst van 's-Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen. Uit hoofde van zijn functie kwam hij vaak op het museum. Via hem liepen de subsidies die het museum van het Rijk ontving en hij was tevens betrokken bij de plannen om het Haarlemse Bisschoppelijke Museum en het Oud-katholiekmuseum te doen fuseren met het Aartsbisschoppelijk Museum en de zo ontstane collectie onder te brengen in het te restaureren Catharijneconvent. Zowel de kardinaal als de minister waren sterk geporteerd voor een dergelijke concentratie. De minister bleek zelfs bereid met deze collecties een rijksmuseum voor het christendom te stichten, mits ook de kerken uit de Reformatie hierin vertegenwoordigd zouden zijn. Enige decennia daarvoor was zo'n plan bij voorbaat kansloos geweest, maar nu waren de perspectieven gunstig, want zowel bij de roomsen als bij de protestanten waaide de wind van de oecumene. Terwijl het op te richten Rijksmuseum Het Catharijneconvent het museale kerkelijke kunstbezit zou beheren, zou een dienst Kerkelijke Monumentenzorg dit moeten doen voor het kunstbezit, dat zich in de kerken bevond. Beide instellingen zouden elkaar op deze wijze complementeren. Zo ontwikkelden de plannen voor een kerkelijke monumentenzorg zich parallel met de voorbereidingen voor het Rijksmuseum Het Catharijneconvent.

Een belangrijke rol was bij dit alles ook weggelegd voor dr. G.A. Wellen, bestuurslid van het Aartsbisschoppelijk Museum, die gelijktijdig met Janssens in Nijmegen kunstgeschiedenis had gestudeerd. Wellen was als priester bijzonder goed thuis in de kerkelijke structuren en wist, hoe hij daarbinnen moest manoeuvreren om er een draagvlak te creëren voor een op te zetten kerkelijke monumentenzorg. Dit was geen eenvoudige opgave, want zoals boven reeds is gezegd, de meeste priesters en kerkbesturen waren vooral geoccupeerd met de vernieuwing van de liturgie, het implementeren van de besluiten van Vaticanum II en het op orde houden van hun financiële huishouding. Voor hen was doorgaans de geldelijke waarde van in hun parochie aanwezige kunstwerken belangrijker dan hun culturele betekenis. Eventuele verkoop zou hun geldzorgen kunnen verlichten en op extra kosten om het kerkelijk kunstbezit te beschermen zat men bepaald niet te wachten. Wellen was hiervan goed op de hoogte, maar ging toch de uitdaging aan. Zijn optreden was afstandelijk en bedachtzaam. Hij dacht vooral organisatorisch en structureel, wat hem goed van pas kwam, toen hij de kerkelijke monumentenzorg daadwerkelijk moest gaan opzetten.

Bij het streven een kerkelijke monumentenzorg van de grond te tillen werd de directiekamer van het Aartsbisschoppelijk Museum de plaats, waar alle lijnen bij elkaar kwamen, concepten werden opgesteld, strategieën werden uitgestippeld en door de diverse betrokkenen informeel werd beraadslaagd. In deze kamer, die meer weg had van een huiskamer dan van een kantoor, voelde Bouvy zich als een spin in het web. De brieven van de kardinaal aan de minister werden geconcipteerd door Wellen, die, voordat hij het concept aan de kardinaal gaf, overleg pleegde met Bouvy. Deze wist immers dankzij zijn contacten met Lunsingh Scheurleer, wat het ministerie voor ogen stond. Het kwam zelfs voor, dat Bouvy zo'n concept

van tevoren met Lunsingh Scheurleer besprak, zodat de uiteindelijke inhoud in goede aarde zou vallen. Wanneer Lunsingh Scheurleer voor de minister een brief aan de kardinaal moest concipiëren, raadpleegde hij op zijn beurt Bouvy, omdat deze dankzij Wellen op de hoogte was van de ideeën en de verwachtingen aan kerkelijke zijde. Men mag daarom wel zeggen, dat Bouvy in zekere zin met zichzelf correspondeerde, wat de relatief snelle totstandkoming van de kerkelijke monumentenzorg zeker bevordert heeft. Daarbij kwam, dat Alfrink en Klompé grote waardering voor elkaar hadden. Zij waren beiden oecumenisch ingesteld, stonden positief tegenover moderne ontwikkelingen binnen de kerk, maar waren ook voor het behoud van het christelijk cultuurbezit. Het was hun duidelijk, dat de rooms-katholieke kerk de hoge kosten die dit behoud met zich mee zou brengen niet zelf zou kunnen dragen en dat ook het Rijk hier een taak had. Het was immers een algemeen cultureel belang, dat de getuigenissen van het religieuze verleden van Nederland niet verloren zouden gaan.

4. de kerkelijke monumentenzorg krijgt structuur

De kerkelijke monumentenzorg zoals die uiteindelijk gestalte zou krijgen, was in grote lijnen reeds geschetst in een memorandum, dat in 1964 door het Aartsbisschoppelijk Museum was opgesteld. Het begon met te stellen, dat, terwijl de monumentenwet van 1961 althans een deel van de kerkgebouwen beschermde, het roerende kunstbezit buiten deze bescherming viel. Men had het indertijd onnodig en zelfs onwenselijk gevonden, dat de wereldlijke overheid zich met de kerkinventarissen zou bemoeien. Deze verkeerden toen ook nog niet in de gevarezone. Nu wreekte zich dat en moesten er beschermingsmaatregelen worden genomen. Er zou een deskundige moeten worden aangesteld, die voor de hele kerkprovincie de zorg voor de kerkinventarissen op zich zou moeten nemen. De controle op de inventarissen moest worden opgedragen aan diocesane commissies, samengesteld uit bestuursleden en staffunctionarissen van de diocesane musea. Nadat het kerkbezit was geïnventariseerd mochten geen stukken worden afgestoten, zonder dat er een deskundig advies was ingewonnen. Zo'n stuk zou bij voorkeur geplaatst moeten worden in een andere kerk of in een diocesaan museum. Onbelangrijke voorwerpen mochten buitenkerkelijk verkocht worden.

Op 5 november 1964 brachten Bouvy en Janssens een bezoek aan staatssecretaris Van de Laar. Deze liet hierbij weten niet slechts de plannen voor een kerkelijke monumentenzorg te ondersteunen, maar stelde tevens een subsidie in het vooruitzicht, wanneer het episcopaat hierom zou verzoeken. Nog in dezelfde maand werd aan alle bisschoppen een door de beheerders van de bisschoppelijke musea ondertekende brief gestuurd waarin gewezen werd op de gevaren die het kunstbezit bedreigden en waarin mogelijke maatregelen werden voorgesteld. Ook dit was een initiatief van Bouvy, die hiertoe de beheerders reeds in de nazomer voor een vergadering in Utrecht had uitgenodigd. In december bracht Bouvy de kardinaal verslag uit van zijn bezoek samen met Janssens aan Van de Laar en van een onderhoud dat zij hadden gehad met Lunsingh Scheurleer. Deze had zich bezorgd getoond over het lot van overbodig geworden negentiende-eeuws kerkmeubilair en voorgesteld een commissie van deskundigen in te stellen, die bij de selectie van wat wel en wat niet bewaard moest worden, zou kunnen adviseren.¹² Tevens had Bouvy om een audiëntie verzocht. De kardinaal was dus goed op de hoogte, toen Bouvy en Janssens hem begin januari 1965 bezochten en hij liet hen weten, dat hij zich in principe kon verenigen met de plannen en er goed nota van had genomen, dat het Rijk bereid was subsidie beschikbaar te stellen voor de krachten, die in de parochies moesten gaan inventariseren. Met het door het museum geleverde concept voor een tekst in de *Analecta*, kon hij zich verenigen. Alleen de laatste alinea wilde hij wijzigen in die zin, dat hij er bij de parochies op wilde aandringen, dat ze, zolang er nog geen concrete maatregelen waren genomen om het kerkelijk kunstbezit te beschermen, zich in voorkomende gevallen in verbinding zouden stellen met de directeur van het Aartsbisschoppelijk Museum, aangezien zij

¹² Lunsingh-Scheurleer had op 2 december ook zelf een brief aan de kardinaal geschreven. Hij had de kardinaal kort daarvoor in Rome ontmoet op een diner bij mgr. J.W.L. Damen en met hem van gedachten gewisseld over de problematiek rondom het kerkelijk kunstbezit. In zijn brief kwam hij hierop terug en bracht ook de mogelijkheid van een commissie van deskundigen ter sprake.

zelf moeilijk konden uitmaken welke objecten er behouden moesten worden.¹³

In de loop van dit jaar is er waarschijnlijk wel informeel maar geen formeel overleg geweest tussen de betrokken partijen. Het enige tastbare, dat in de archieven te vinden is, zijn twee brieven van Bouvy aan de kardinaal, een van 28 juni 1965, waarin hij de kardinaal verzoekt de inventarisatie van het kerkelijk kunstbezit te bespreken op het komende bisschoppenoverleg, en een van 17 november 1965, waarin hij naar aanleiding van de voorgenomen verkoop door het kerkbestuur van Roelofarendsveen van twee middeleeuwse schilderijen, voorstellend Petrus en Paulus,¹⁴ laat weten, dat er zijns inziens nadere richtlijnen nodig zijn, die in de *Analecta* gepubliceerd moesten worden. Op 14 januari 1966 brengt Bouvy samen met Janssens wederom een bezoek aan de kardinaal. Hij heeft een nieuwe tekst voor de *Analecta* bij zich. Volgens deze tekst achten de bisschoppen het wenselijk, dat een kerkbestuur de kunstvoorwerpen die het wil afstoten, allereerst aanbiedt aan andere parochies. Mocht er daar geen belangstelling blijken te bestaan, dan dienen ze te worden aangeboden aan een van de kerkelijke musea. Verdere transacties, zoals met niet-kerkelijke musea, kunsthandel en particulieren, vinden de bisschoppen ongewenst.¹⁵ Op de bespreking verzoekt de kardinaal aan Bouvy om de Rijksinstanties te polsen over hun standpunt met betrekking tot een kerkelijke monumentenzorg en een brief te concipiëren voor de minister. Dit concept neemt de kardinaal integraal over in zijn brief van 16 februari 1966. Hij schrijft, dat de bedreiging van het kerkelijk kunstbezit beschermende maatregelen wenselijk maakt. Het kunstbezit zou geïnventariseerd moeten worden, waarvoor een stichting in het leven zou moeten worden geroepen om toezicht te houden op deze inventarisatie. In het bestuur van de stichting zouden de beheerders van de bisschoppelijke musea vertegenwoordigd moeten zijn. Hij verwijst tenslotte naar de onderhandelingen tussen Bouvy en Janssens op 5 november 1964 met de staatssecretaris Van de Laar, waarbij deze een subsidie in het vooruitzicht had gesteld.

In afwachting van het antwoord van de minister zitten Lunsingh-Scheurleer, Bouvy, Janssens en Wellen niet stil. Er is telefonisch contact en twee maal, op 30 juni en 12 augustus 1966 vergaderen zij op het museum. Aanvankelijk speelt men nog even met de gedachte om, aangezien de inventarisatie van het roerend kerkelijk kunstbezit in de drie zuidelijke bisdommen reeds van de grond is gekomen,¹⁶ die in de vier noordelijke toe te vertrouwen aan het nieuwe diocesane museum dat door de samenvoeging van het Haarlemse Bisschoppelijk Museum en het Aartsbisschoppelijk Museum zal ontstaan. Lunsingh-Scheurleer heeft hiertegen echter zwaarwegende bezwaren. Men zou de inventarisator als een verlengstuk van het museum kunnen zien, opererend met de intentie zoveel mogelijk stukken voor het museum te verwerven. Daarom wordt unaniem gekozen voor een aparte stichting. Deze moet zowel in het zuiden als het noorden de inventarisatie gaan leiden. In het bestuur van de stichting moeten wel de diocesane musea vertegenwoordigd zijn. De directeur van de stichting is verantwoording schuldig aan het bestuur, dat hem ook benoemt. Behalve het inventariseren behoort ook het in bewaring nemen en conserveren van bedreigde kerkelijke kunst tot zijn taak. De directeur moet een kunsthistoricus zijn, die goed op de hoogte is van de geschiedenis van de Nederlandse kerkprovincie, en die in staat is tactvol om te gaan met soms lastige kerkbesturen. Hij moet de beschikking krijgen over een eigen bureau en ondersteund worden door hulpkrachten, waarbij gedacht wordt aan kunsthistorische stagiaires en een fotograaf.

Hoewel hij niet als zodanig in de verslagen voorkomt, is het duidelijk, dat men voor de functie van directeur Wellen op het oog heeft. Deze gaat een steeds belangrijkere rol spelen.

13 Gepubliceerd in de *Analecta*, 38 (1965), p. 52.

14 Deze schilderijen waren sinds 1935 als bruikleen ondergebracht in het Bisschoppelijk Museum te Haarlem, maar noch dat museum, noch het Aartsbisschoppelijk Museum waren in staat de hoge vraagprijs te betalen. Uiteindelijk kon het Aartsbisschoppelijk Museum ze toch verwerven dankzij financiële steun van het ministerie, de Vereniging Rembrandt en diverse giften van particulieren. Zie: *Verslag over de jaren 1965-1968*. p. 19.

15 Deze tekst is kort daarop inderdaad gepubliceerd in de *Analecta*, 39 (1966), p. 66.

16 In het bisdom Breda was de conservator van het Bisschoppelijk Museum, F.J.J. Kimmel, reeds in 1953 gestart met een inventarisatie van het roerende kerkelijke kunstbezit. Enige tijd later ging men hier ook toe over in de bisdommen 's-Hertogenbosch en Roermond.

Hij brengt de kardinaal op de hoogte van het verloop van de besprekingen en deelt hem mee, dat de plannen in september besproken zullen worden in de Rijkscommissie van de Musea, waarvan Lunsingh-Scheurleer de voorzitter is. Deze commissie zal dan advies uitbrengen aan de minister, die de kardinaal dan zal antwoorden op diens brief van 16 februari 1966.¹⁷ Dit antwoord komt pas op 1 maart 1967. Ondertussen is Klompé de nieuwe minister geworden. Zij verontschuldigt zich, dat het antwoord door omstandigheden zo lang op zich heeft laten wachten en spreekt met de Monumentenraad, die haar op 9 mei 1966 gunstig geadviseerd heeft, haar waardering uit voor het initiatief van de kardinaal om te komen tot een inventarisatie van het roerende kerkelijke kunstbezit. Zij onderschrijft dat deze inventarisatie niet alleen een kerkelijk maar ook een nationaal belang dient en is bereid de toezegging van subsidie door Van de Laar gestand te doen. Het een en ander kan nader worden uitgewerkt door vertegenwoordigers van het ministerie en het episcopaat. Zij spreekt de hoop uit, dat het episcopaat maatregelen zal nemen om te voorkomen, dat belangrijke kunstvoorwerpen, die hun functie verliezen, in een buitenkerkelijke sfeer geraken.

Op 11 juli vinden de eerste besprekingen plaats tussen de vertegenwoordigers van het episcopaat, te weten Bouvy, Janssens en Wellen,¹⁸ en die van het ministerie, bestaande uit Lunsingh-Scheurleer, mr. R. Hotke, directeur Oudheidkunde en Natuurbescherming, en mr. C.A. van Swigchem, hoofd van de afdeling Kunsthistorische Beschrijving van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Men onderschrijft in het algemeen de resultaten van het eerdere, meer informele overleg van 30 juni en 12 augustus van het vorige jaar. Op 14 juli 1967 brengt Wellen aan de kardinaal schriftelijk een tussentijds verslag uit en laat hem weten, dat er in grote lijnen overeenstemming bestaat tussen beide partijen, maar dat de vertegenwoordigers van het ministerie nadrukkelijk verwachten, dat, wanneer dit project dankzij rijkssubsidie verwezenlijkt kan worden, het episcopaat maatregelen zal nemen, die een onverantwoord beheer van kerkelijke kunstschaten zal tegengaan. Hij deelt voorts mee, dat het ministerie op fifty/fifty-basis wil bijdragen aan het project.

Op 2 augustus 1967 vergaderen de economen van de bisdommen over de plannen. Hoewel zij de uitgangspunten onderschrijven, zijn zij duidelijk minder betrokken. Bij hen speelt de materiële waarde van kerkelijke kunst zeker zo'n belangrijke rol als de ideële. Zij zien niets in een landelijke instantie met een kostbaar, onnodig en ongewenst apparaat. Het beste lijkt hun "een federatie van bisdommelijke instanties Met een centrale secretaris (dr. Wellen?), die met zijn dienst(je!) volledig door het Rijk zou moeten worden gesubsidieerd; de bisdommen betalen al hun eigen instanties". Zij stellen dat alles bewaren onmogelijk is en dat de kerkbesturen gemachtigd moeten kunnen worden te verkopen, zij het onder condities.

Op 24 augustus 1967 komen de afgevaardigden van het episcopaat en het Rijk opnieuw bijeen. Voor ligt een notitie van Wellen, waarin de opvattingen van de economen zijn verwerkt. Men kan zich verenigen met het nieuwe idee, dat ieder bisdom zelf zorgt voor zijn eigen deskundige inventarisator. Zo snel mogelijk moet ook in het noorden begonnen worden met de inventarisatie, zoals die in de zuidelijke bisdommen reeds in gang is gezet. Het idee van een stichting wordt losgelaten. De bisdommen gaan samen werken in een federatie van bisdommelijke deskundigen. Men acht een landelijk secretaris noodzakelijk, die geheel zelfstandig zal moeten kunnen opereren. De gedachten gaan hierbij uit naar de persoon Wellen, die wellicht reeds op 1 januari 1968 in deze functie zou kunnen starten. De afgevaardigden van het episcopaat zullen aan de kardinaal een rapport over de gevoerde besprekingen doen toekomen, dat de basis zal moeten vormen voor de subsidieaanvraag door de kardinaal.

Op 19 september 1967 zenden zij het rapport met een begeleidend schrijven aan de kardinaal. Na een inleiding en een toelichting op de bedreigde situatie waarin het roerende kerkelijke kunstbezit verkeert, volgt in het rapport een voorstel van te nemen maatregelen. Allereerst moet het niet-museale kerkelijke kunstbezit volledig worden geïnventariseerd door aan te trekken deskundigen, anders is een effectieve controle op dit bezit niet mogelijk. Inventarislijsten moeten in drievoud worden opgesteld, één exemplaar voor de parochie, één voor de toezichthoudende diocesane instantie en één voor een centraal bureau. Vervolgens

17 Niet alleen de Rijkscommissie voor de Musea, ook de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg moet advies uitbrengen. Gezamenlijk vormen deze commissies de zogenaamde Monumentenraad.

18 Deze drie waren door Bouvy aan de kardinaal voorgedragen in een brief van 22 maart, omdat zij reeds als zodanig waren opgetreden in de preliminaire besprekingen met de vertegenwoordigers van het ministerie.

volgen in het rapport regels voor het beheer van het geïnventariseerde kunstbezit en een opzet voor de organisatie van de monumentenzorg. Elk bisdom krijgt een functionaris of een commissie voor het toezicht op het beheer van het geïnventariseerde kunstbezit. Zij werken samen in een landelijke federatie. Er komt een centraal bureau om de activiteiten van de diocesane commissies of functionarissen en de landelijke federatie te ondersteunen en te coördineren. Aan het hoofd van dat bureau staat een directeur, die een sturende taak heeft en tevens voorzitter is van de landelijke federatie. De inventarisatie zal betaald worden door de bisdommen, de personeelslasten van het bureau door het Rijk, terwijl men voor de inrichting van het bureau wil aankloppen bij derden. De directeur is verantwoording schuldig aan een Commissie van Bijstand, maar wanneer het Rijk overgaat tot subsidiëring zal rekening en verantwoording moeten worden afgelegd aan het ministerie van **crm**, dat via de commissie van Bijstand ook een belangrijke stem heeft bij de benoeming van de directeur. De samenstellers van het rapport hopen, dat zowel de minister als de kardinaal de inhoud van het rapport onderschrijven en dat op 1 januari 1968 gestart kan worden.

Alles lijkt nu in kannen en kruiken en niets lijkt een spoedig begin van de kerkelijke monumentenzorg in de weg te staan. Maar het loopt anders. Een dag na het verzenden van het rapport stuurt Wellen aan de kardinaal een concept voor een eventueel schrijven aan de minister. In zijn begeleidende brief laat Wellen weten, dat hij wel overtuigd is van de positieve opstelling van het ministerie, maar dat hij zijn twijfels heeft over het episcopaat. Vanuit het zuiden, waar men reeds met de inventarisatie bezig is, komen kritische geluiden. Men vindt het te zeer een Utrechtse aangelegenheid. Maar, zo zegt Wellen, de keuze van de afgevaardigden namens het episcopaat voor de onderhandelingen was ingegeven door Den Haag. Hij schrijft dat hij eventueel bereid is zich terug te trekken als kandidaat voor de functie van directeur, wanneer men de voorkeur zou geven aan iemand uit de zuidelijke bisdommen.

Het zijn echter met name de economen van de Nederlandse bisdommen, die roet in het eten dreigen te gooien. Zij hebben vooral bezwaar, zo laten zij op 5 januari 1968 de bisschoppen weten, tegen een door het Rijk gefinancierde directeur met vergaande bevoegdheden, die aan de federatie beslissingen zou kunnen opleggen met onvoorziene financiële consequenties. Zij stellen voor, dat het Rijk een adviseur of een adviescommissie benoemt, die wel adviezen maar geen leiding geeft aan de landelijke federatie en desgewenst het centrale archief met de inventarislijsten beheert. Wanneer hun voorstel niet wordt aanvaard, dan moet de hele affaire maar geen doorgang vinden. Zo dreigt het schip in het zicht van de haven alsnog te stranden. Zij hebben hun ideeën vevat in een concept voor een brief van de kardinaal aan de minister. Alfrink stuurt dit concept voor advies aan Wellen, die op 20 januari 1968 begrijpelijk verontrust reageert en nauwelijks zijn irritaties kan verbergen. Het lijkt hem moeilijk om de ver uiteen liggende standpunten van de economen en het ministerie te verzoenen en hij stelt voor een gesprek te organiseren tussen de kardinaal, de economen en hemzelf om af te tasten, wat mogelijk is.

Waarschijnlijk is er de volgende maanden binnenskamers veel informeel overleg geweest. Op 10 juni 1968 stuurt de kardinaal aan de minister een zeer diplomatieke brief, die echter reeds op 23 maart op papier van het Aartsbisschoppelijk Museum was geconcipieerd. De kardinaal schrijft, dat het episcopaat in grote lijnen akkoord gaat met het in het rapport uitgewerkte project, maar problemen heeft, waar het spreekt over de oprichting van een landelijk bureau en over de plaats van de directeur van dit bureau binnen de federatie. Het zou ongewenst zijn, dat deze een zekere machtspositie zou gaan innemen ten opzichte van de federatie. Het episcopaat wil daarom het accent leggen op de landelijke federatie en de taak van de directeur omschrijven als die van een deskundig adviseur zonder diens betekenis voor het project te willen onderschatten. Hij deelt mee, dat het episcopaat de werkzaamheden van de landelijke federatie en de diocesane commissies, die moeten toezien op de inventarisatie en het beheer van het kunstbezit, zal bekostigen, maar verzoekt het Rijk de toegezegde subsidie beschikbaar te stellen voor genoemde adviseur.

De brief van de kardinaal wordt voor advies voorgelegd aan de hoofd directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, mr. Jan Korf. Deze merkt op dat de daadkracht van een permanent bureau, zoals voorgesteld in het rapport van 18 september 1967, bepaald veel groter is dan die van zo nu en dan bij elkaar komende diocesane commissies. Hij is van oordeel, dat de positie van de adviseur duidelijker omljnd en steviger gefundeerd moet zijn en dat deze een volwaardige partner moet zijn bij het monumentenbeleid. Dit advies wordt door het ministerie ter vertrouwelijke kennisneming toegezonden aan Wellen met het verzoek om met Hotke een afspraak te maken voor een bespreking, waarbij in aanwezigheid van vertegenwoordigers van het episcopaat en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een oplossing moet worden

gevonden om de plannen te redden. Kennelijk hebben deze besprekingen het beoogde doel bereikt, want in een 8 oktober gedateerde brief schrijft de minister, dat zij het voorstel van de kardinaal in diens brief van 10 juni accepteert. Zij is bereid zich neer te leggen bij de bezwaren van de kardinaal tegen het instellen van een landelijk bureau onder leiding van een directeur, mits de aan te stellen adviseur met voldoende bevoegdheden wordt bekleed. Zijn positie moet zodanig zijn, dat hij zowel binnen de federatie als daarbuiten met gezag kan optreden. Zij zal ten behoeve van deze adviseur jaarlijks een bedrag van f. 30.000,- beschikbaar stellen, voorlopig voor een periode van 5 jaar, echter op voorwaarde, dat zij gekend wordt in de keuze van de adviseur.

Het is op zijn minst opmerkelijk, dat een minister zozeer over stag gaat en er mee instemt, dat een directeur met duidelijke bevoegdheden en een grote zeggingsmacht wordt ingeruild voor een adviseur, wiens positie veel zwakker is. De reden hiervan was waarschijnlijk, dat bij het ministerie de wens om te komen tot een gestructureerde bescherming van het kerkelijk kunstbezit zeer sterk was en de vrees groot, dat uitstel tot afstel zou kunnen leiden. Bovendien moet men vertrouwen hebben gehad in de persoon van Wellen, de gedoodverfde kandidaat voor de functie van landelijk adviseur. Het is dan ook geen wonder, dat Klompé begin januari 1969 per omgaande aan Alfrink laat weten, dat zij akkoord gaat met de benoeming van Wellen, die reeds op 1 januari met zijn werkzaamheden was begonnen. De dienst Kerkelijk Kunstbezit is hiermee een feit geworden en het betekent eveneens het einde van de voorbereidingsfase om te komen tot een georganiseerde kerkelijke monumentenzorg.¹⁹

Nu er een instantie bestaat, die zich professioneel met het beheer en de bescherming van het kerkelijk kunstbezit gaat bezig houden, wordt de rol van de staf van het Aartsbisschoppelijk Museum hierbij minder belangrijk. Wellen vestigt zijn bureau in het benedictinessenklooster Arca Pacis in Driebergen. De zusters assisteren hem vele jaren bij de verzorging van een vernuftig kaartsysteem, waarin alle geïnventariseerde voorwerpen zijn verwerkt. De bisschoppen benoemen afgevaardigden voor de Landelijke Federatie en stellen inventarisatoren aan. Die van de noordelijke bisdommen komen met een zekere regelmaat naar het Aartsbisschoppelijk Museum, waar tijdens een sessie met de staf van het museum de resultaten van hun inventarisatie worden doorgenomen en zondig worden bijgesteld. De Landelijke Federatie komt twee maal per jaar bijeen, maar met de diocesane commissies wil het niet erg goed lukken. Wellen met zijn bureau speelt in feite de centrale rol, zoals dat het ministerie voor ogen had gestaan. In 1971 wordt hij adviseur voor de dan gestarte inventarisatie van de oud-katholieke kerken en in 1976 krijgt hij de leiding bij de inventarisatie van het bezit van de Kerken van de Reformatie, waarvoor het Rijk extra subsidie toezegt. Genoemde Kerken treden ook toe tot de Landelijke Federatie. Ook een aantal kloosterorden heeft zich intussen aangesloten. Door het toegenomen werkterrein groeit de behoefte om aan het bureau een bredere basis te geven en de continuïteit van de organisatie veilig te stellen. Na hernieuwd overleg tussen het ministerie en de kerkelijke partners besluit men tot de oprichting van de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland, die op 26 september 1977 zijn beslag krijgt. De functie van adviseur wordt omgezet in die van directeur.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

- Utrechts Archief, archieftitel: *Rooms-Katholiek*: Aartsbisdom Utrecht, nr. 449.
Museum Catharijneconvent, Utrecht: archief van het Aartsbisschoppelijk Museum (niet geordend)
Stichting Kerkelijk Kunstbezit In Nederland, Utrecht: archief (niet geordend)
Analecta van het Aartsbisdom Utrecht, 38 (1965); 39 (1966); 40 (1967).
Henk van Os, *De Weg naar de hemel: reliekverering in de Middeleeuwen*. Baarn, 2000.
Rijksmuseum Het Catharijneconvent. Haarlem, 1983.
Verslag over de jaren 1960-1964. Utrecht, z.j. (Aartsbisschoppelijk Museum Utrecht),
Verslag over de jaren 1965-1968. Utrecht, z.j. (Aartsbisschoppelijk Museum Utrecht).
G.A. Wellen, 'Kerkelijk Kunstbezit en het huis van de Gemeente', in: *Kerkelijk Kunstbezit in nieuwe tijden* (Utrecht, 1987), p. 7-19.
Mieke M. van Zanten, *Gids voor Behoud en Beheer van Kerkelijk Kunstbezit*. Den Haag, 1994.

¹⁹ In juli 1971 bekrachtigt het Episcopaat in een instructie betreffende het beheer van het kerkelijk kunstbezit deze dienst, opgebouwd uit diocesane commissies en een Landelijke Federatie.

Samenvatting

Na het tweede Vaticaanse Concilie heerste er een geest van vernieuwing binnen de Nederlandse kerkprovincie. Hierbij dreigde veel katholiek erfgoed verloren dreigde te gaan. De meeste gelovigen en geestelijken stonden hier onverschillig tegenover. Sommigen trokken zich echter het lot van het bedreigde erfgoed aan, zoals de Nijmeegse hoogleraar A. Manning, die in 1968 het initiatief nam tot het oprichten van Katholieke Documentatie Centrum (KDC), dat zich ging ontfemen over het geschreven en gedrukte Roomse erfgoed. Een andere cruciale rol werd gespeeld door de kunsthistoricus dr. D.P.R.A Bouvy, tot 1976 directeur van het Aartsbisschoppelijk Museum en daarna van het in dat jaar gestichte Rijksmuseum het Catharijneconvent. Als directeur van het Aartsbisschoppelijk Museum werd hij geregeld om advies gevraagd door parochies, die voorwerpen, welke hun functie hadden verloren, wilden afstoten. Dit waren doorgaans stukken uit de 19de en het begin van de 20ste eeuw, vervaardigd in de in die tijd heersende neostijlen. Ze werden geassocieerd met een ouderwets soort katholicisme en de meeste mensen achtten het daarom niet nodig ze te beschermen. Bouvy bekommerde er zich wel over en probeerde ze zo veel mogelijk te redden. Voorwerpen, die niet al te groot waren, konden opgenomen worden in de museale collectie, maar voor grotere stukken, zoals altaren en kerkmeubilair moest een andere oplossing voor worden gevonden. Hij ging zich inzetten voor een gestructureerde kerkelijke monumentenzorg en wist zowel de wereldlijke als kerkelijke overheid te committeren. De directiekamer van het Aartsbisschoppelijk Museum werd het zenuwknoppunt, waar de basis werd gelegd voor de in 1969 opgerichte dienst Kerkelijk Kunstbezit. Dat deze dienst tot stand kwam, was mede te danken aan de goede verhoudingen tussen mevrouw dr. Marga A.M. Klompé, minister van CRM en Bernardus kardinaal Alfrink, het hoofd van de Nederlandse kerkprovincie. In 1971 en 1976 sloten de oud-katholieken en kerken van de reformatie zich aan bij deze aanvankelijk uitsluitend katholieke instelling. In 1977 werd de dienst omgezet in de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland.

Henri L.M. Defoer